

OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNDE ŞEYHÜLİSLAMLIK KURUMU -SOSYOLOJİK BİR ÇÖZÜMLEME-

Kemaleddin TAŞ*

Özet

Bu makale, Şeyhülislamlık kurumunun Osmanlı Devleti içerisindeki tarihi gelişim sürecini, görev ve fonksiyonlarını sosyolojik olarak anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Şeyhülislamlık, büyük ölçüde dinî normların egemen olduğu Osmanlı devlet ve toplum hayatında gerek dinî ve siyasî alanda, gerekse idarî alanda çok önemli fonksiyonlar görmüştür. Bu bağlamda da, devlet yönetiminin ve sosyal hayatın en dikkat çekici figürü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislamlık Kurumu, Osmanlı Devleti, Kadı, Müftü, Medrese.

Institution Of Sheikh Ul-Islam In The Ottoman Administration System

-A Sociological Analysis-

Abstract

This article tries to understand and explain the historical development process, tasks and functions of Institution of Sheikh ul-Islam in Ottoman Empire from sociological point of view. The Institution of Sheikh ul-Islam has had a very important function for both Ottoman Empire and social life, which are mostly dominated by religious norms; religious and political fields and administrative issues. Also in this context, it has become the most remarkable figure of administration and social life.

Key Words: Institution of Sheikh ul-Islam, Ottoman Empire, Cadi, Mufti, Moslem Theological School.

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı.

Şeyhülislam kavramı, Osmanlı Devletindeki kurumlaşma sürecinden önceki devirlerde, Müslüman toplumlarda bir “şeref unvanı” olarak kullanılmıştır¹. Bu dönemlerde “İslâm” kelimesinin başına “Burhânü'l-İslâm”, “Huccetü'l-İslâm”, “Nizâmü'l-İslâm”, “Fahrü'l-İslâm” vb. sıfatlar getirilerek çeşitli unvanlar oluşturulmuştur. Şeyhülislam kavramı da, bunlara benzer şekilde meydana getirilmiş olan tâzim sıfatlarından². Fakat bütün bu terkipler arasında sadece “Şeyhülislam” kavramı devamlılığını koruyabilmiştir³. Bu bağlamda Osmanlılardan önce diğer Müslüman toplumlarda Şeyhülislam tâbiri resmî bir mâhiyet taşımayıp, şeref unvanı ve saygı ifadesi olarak yer almıştır⁴. Nitekim, Şeyhülislam unvanının, dinî ilimlerde yüksek derecelere ulaşmış, toplumda saygın bir yer edinmiş, fetvaları ile halk arasında üne kavuşmuş kişilere verilmiş olması da bu hususu doğrulamaktadır⁵.

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında ve ilk dönemlerinde Şeyhülislam kavramı toplumsal yapıya yerleşmiş durumdaydı. Benzer şekilde daha sonraki yıllarda da Şeyhülislam için kullanılan “Müftiyü'l-En'am” tâbiri de halk arasında yaygındı. Ancak, her iki unvan da resmî bir anlam kazanmamıştı ve atama veya azil söz konusu değildi⁶. Dolayısıyla, gerek Osmanlıdan önceki Müslüman toplumlarda ve gerekse Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Şeyhülislam unvanı resmî bir nitelik taşııyordu.

1- Şeyhülislamlığın Devlet Çarkı İçerisinde Kurumlaşması

Osmanlılarda Şeyhülislam kavramının, resmî bir unvan olarak ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir⁷. Bununla beraber Fatih Sultan Mehmet'in kanunnâmesinde Şeyhülislamın ulemânın reisi olduğu açıkça belirtilmektedir⁸. Kanunnâmede “ulemânın reisi” olarak gösterilen Şeyhülislam, başkent müftüsüdür. Şeyhülislam, ulemânın reisi olarak gösterildiğine göre, bu unvan, İlimiye Sınıfı'nın en yüksek makamında bulunan kişilere verilen ve resmî niteliğe sahip olan bir özellik arz etmektedir⁹. Şeyhülislam unvanının İstanbul müftüsüne verilmesinden sonra, tarihî akış içerisinde, “Meşihât”, “Mâkam-ı Meşihât”,

¹Ali Emîrî, “*Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi*”, İlimiye Salnâmesi, İstanbul, 1334, s.304; J.H. Kramers, “*Şeyhülislam*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1979, s.485.

²İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, Ankara, 1984, s.174,175; Emîrî, s.304,305.

³Emîrî, s.305.

⁴Bkz. Shorter Encyclopaedia of Islam, “*Shaikh Al-Islam*” maddesi, London, 1953, s.519.

⁵Emîrî, s.305.

⁶Davut Dursun, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, 2. Baskı, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s.230,231.

⁷Uzunçarşılı, s.175.

⁸Fatih Kanunnamesinde Şeyhülislamın ulemânın başında yer aldığını belirten ifadeler şöyledir: “Ve Şeyhülislam ulemânın residir. Ve muallim-i Sultan dahi kezâlik serdar-ı ülema'dır. Vezîr-i a'zam anları riâyeten üstüne almak lâzım ve münâsib'tir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahî ederler.” Bkz. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, İstanbul, 1990, C.I, s.318.

⁹Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Çev. H.Zübeyir Koşay, 4.Baskı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1996, s.204; Yılmaz Öztuna, **Devlet ve Hanedanlar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1969, s.964.

“Meşîhât Dairesi”, “Bâb-ı Meşîhat”, “Meşîhât-ı İslâmiyye”, “Bâb-ı Fetvâ”, “Şeyhülislam Kapısı” gibi çeşitli isimlerle anılan bu makam¹⁰, daha önce hiç görülmeyen ve hiçbir İslam ülkesinde rastlanmayan bir şekilde dinî ve siyasî bir önem kazanmıştır¹¹.

Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislam unvanının ilk olarak resmen kime verildiği hususunda değişik görüşler vardır¹². Bununla beraber, Fatih kanunnâmesinde Şeyhülislamın ulemânın reisi olduğu belirtildiğine göre bu makamın, Fatih devrinden önce resmî bir unvan olarak mevcut olduğu söylenebilir. Yaygın olan görüşe göre, II. Murat devrinin dinî, siyasî ve sosyal çalkantıları sonucunda ortaya çıkan olaylar, bu makamın kurulmasını zorunlu hâle getirmiş¹³ ve Şeyhülisamlık kurumunun başına ilk olarak resmen Molla Fenârî atanmıştır¹⁴.

Osmanlı Devletinde, Şeyhülislam unvanının İstanbul müftülerine XV. yüzyılın ortalarından itibaren verilmesine ve Fatih kanunnamesinde Şeyhülislamın “ulemânın reisi” olduğu belirtilmesine rağmen, XVI. yüzyılın ortalarına kadar, siyasî - idarî sistem ve İlmiye Teşkilatı’nın hiyerarşik yapısı içerisinde, Divan-ı Hümayun’un üyesi olarak Kadıaskerlerin yeri Şeyhülislamlardan daha üstündü¹⁵. Şeyhülisamlığın öneminin artması ve Kadıaskerlik makamının üzerinde yer alması, Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendi’nin Şeyhülislam olarak görev almasından sonra olmuştur¹⁶. XVI. yüzyıldan itibaren Şeyhülisamlık makamının İlmiye Teşkilatı içerisinde en yüksek mertebe¹⁷ olduğunu gösteren işaretlere rastlamak mümkündür. XVI. yüzyıla kadar Şeyhülislamlar Kadıaskerlikten gelmedikleri halde, bu yüzyıldan başlayarak Şeyhülislamlar Kadıaskerlik yapmış olan kişiler arasından atanmıştır. Diğer taraftan, Ebussuud Efendi zamanına kadar Şeyhülislamların almış oldukları yevmiye Kadıaskerlerden daha düşükken,

¹⁰ Ahmed Lütfî, **Târih-i Lütfî**, İstanbul, 1290, C.I, s.160,161.

¹¹ Kramers, s.486; M.Pixley, “*The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History*”, Journal of the American Oriental Society, C.XCVI, s.89-96.

¹² İlk Şeyhülislamın kim olduğuna dair tartışmalar için bkz. Ekrem Kaydu, “*Osmanlı Devletinde Şeyhülisamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı*”, Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi, Erzurum, 1977, S.2, s.201-209; Murat Akgündüz, **19. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülisamlık**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998, s.5-9; Sadık Eraslan, **Şeyhülisamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989, s.27-34; Esra Gündüz, **Osmanlı Devletinde Şeyhülisamlık Kurumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 1992, s.44-49.

¹³ Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yay., İstanbul, 1996, s.162.

¹⁴ Ahmed Refik “*Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli*”, İlmiye Sahnâmesi, İstanbul, 1334, s.322; Richard C. Reep, **The Müfti of Istanbul: A Study in The Development of The Ottoman Learned Hierarchy**, London, 1986, s.73.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, C.III, s.449.

¹⁶ Richard C. Reep, “*Some Observations on The Development of The Ottoman Learned Hierarchy*”, Scholars, Saints and Sufis, Ed. N.R. Keddie, University of California Press, Berkeley, 1972, s.18; M. Tayyib Gökbilgin, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihinin Genel Bakış**, İstanbul, 1977, s.107; Mehmet İpşirli, “*Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994, C.I, s.270; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, 3.Baskı, Hil Yay., İstanbul, 1995, s.157.

¹⁷ XVI. yüzyıl Osmanlı yönetim sisteminde Şeyhülisamlığın yeri ve önemi hakkında bkz. Albert Howe Lybyer, **The Government of The Ottoman Empire in The Time of Suleiman The Magnificent**, Harvard University Press, Cambridge, 1913, s.203-217.

Ebussuud Efendi'nin Şeyhülislamlığı zamanında, İlmiye Teşkilatı içerisinde en yüksek yevmiye Şeyhülislamlık makamına verilmeye başlanmıştır¹⁸. Dolayısıyla Şeyhülislamlık, XVI. yüzyıldan itibaren İlmiye Teşkilatı içerisinde Kadıaskerlik makamının önüne çıkmış ve en zirvede yer almıştır.

Osmanlı yönetim sisteminde Şeyhülislamın devlet protokolündeki yeri Vezir-i Azam'dan sonra gelmektedir. Bu bakımdan mevki olarak Sadrazamlar, Şeyhülislamların üstünde yer almıştır. Şeyhülislamları bazen doğrudan doğruya padişahlar atamış olsalar bile, bu durum istisnâidir ve asıl olarak Şeyhülislamları atama yetkisi Sadrazamların elinde bulunmuştur¹⁹. Şeyhülislamları atama yetkisinin Sadrazamların uhdesinde olması, Vezir-i Azamların en büyük dinî otorite olan Şeyhülislamlar karşısında daha güçlü olmasını sağlamıştır. Diğer taraftan, Sadrazamların azledilmelerinde veya katledilmelerinde Şeyhülislamların vermiş oldukları fetvaların büyük oranda etkisinin olması da Şeyhülislamların öne çıkmasını sağlamış ve bu durum, iki makam arasındaki ilişkileri dengelemiştir²⁰.

Şeyhülislamlar, Divan-ı Hümayun üyesi değillerdi. Ancak, önemli konularda kendilerine danışmak amacıyla zaman zaman Divan-ı Hümayun'a davet ediliyorlardı²¹. XVII. yüzyıldan itibaren ise Şeyhülislamlara danışmak bir gelenek haline geldi. Özellikle yönetimin zaafiyet içinde olduğu dönemlerde, Şeyhülislamlar siyasî ve idarî konularda ağırlıklarını daha da çok hissettirmeye başlamışlar ve yönetim ile ilgili birçok meselede Şeyhülislamların verdiği fetvalar esas alınmıştır²². Padişahların "hal edilme"lerinde bile Şeyhülislamların fetvalarının etkili olması, bu makamın önemini ve gücünü açıkça göstermektedir.

2- Fonksiyonel Açından Şeyhülislamlık

Şeyhülislamlığın görev ve yetkilerini; fetva vermek ve başında buldukları İlmiye örgütünü (Kadı, Müderris ve Müftüleri) yönetmek (tayin ve terfi işlemlerini yürütmek) şeklinde, iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla, Şeyhülislamların Osmanlı yönetiminde, "fetva verme" yetkisine sahip olmaları açısından "dinî ve siyasî" bir fonksiyonu, İlmiye teşkilatını yönetimi altında bulundurmak açısından ise "idarî" bir fonksiyonu yerine getirdikleri söylenebilir.

2.1- Şeyhülislamlığın Dinî ve Siyasî Fonksiyonları

Bilindiği gibi esas itibariyle müftü olan Şeyhülislamların temel görevi, kendisine sorulan çeşitli meseleler hakkında dinin hükmünü

¹⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s.175-177.

¹⁹ Uzunçarşılı, s.189-192; Yusuf Halaçoğlu, "*Osmanlı Devlet Teşkilatı*", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Redaktör: H.Dursun Yıldız, İstanbul, 1989, C.XII, s.425.

²⁰ Hamilton A.R. Gibb - Harold Bowen, **Islamic Society and The West**, Oxford University Press, London, 1969, Volume I, Part II, s.86; Dursun, s.235,236.

²¹ Emîri, s.313; Uzunçarşılı, s.178; Gibb-Bowen, s.87; Veli Ertan, **Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar**, Bahar Yay., İstanbul,1969, s.13.

²² Kramers, s.487,488; Uzunçarşılı, s.188,189.

açıklayan fetvalar vermesidir²³. Kuşkusuz Şeyhülislamlık, siyasî otoriteye - resmen Sultan'ın mutlak vekili olan Sadrazama- bağlı olarak çalışan, devletin genel idaresinde görev yapan resmî bir organdır. Fakat, İslam hukuku alanında hüküm verme ve denetleme yetkisinin olması, Şeyhülislamlığı bürokrasinin en serbest hareket eden, siyasî hayatın işleyişini en fazla etkileyen devlet organı düzeyine yükseltmiştir²⁴. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde Ulemâ (İlmiye Teşkilatı) nın da başı olarak Şeyhülislam en güçlü politik figürü oluşturmuştur²⁵. Diğer taraftan, Padişahların bir siyasal darbe ile tahttan indirilmelerinde, Şeyhülislamın verdikleri fetvalar, "hal" işlemini tamamlayan önemli bir aşama olmuş²⁶ ve bu sebeple de Şeyhülislamlık makamı hem iktidar sahipleri, hem de muhalif gruplar nazarında ihmal edilmesi imkânsız bir konuma sahip olmuştur²⁷.

Şeyhülislamlığın en önemli fonksiyonu, siyasî otorite ve iktidarı, Padişahlık makamını ve yaptıklarını, devlet yönetiminin izlediği siyaseti ve aldığı kararları dinî açıdan meşrulaştırmasıdır²⁸. Bunun için Padişahlar, savaş ve barış kararlarını almak, önemli kanunnameleri çıkarmak, gerek görülen şahısların siyaseten katli gibi birçok siyasî ve idarî konularda Şeyhülislamın fetvalarına başvurmuşlardır²⁹. Bu noktadan bakıldığında Şeyhülislamlığın Osmanlı Devleti'ndeki etkin nüfuzu anlaşılacaktır³⁰. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki bu güçlü konum, Şeyhülislamlığı devletten bağımsız bir erk olarak algılamamıza neden olmamalıdır. Çünkü, Şeyhülislamın başında bulunduğu İlmiye Teşkilatı mensupları eğitim, kaza ve idarî hizmetleri yerine getirmekle sorumlu olan devlet görevlileridir³¹. Dolayısıyla Şeyhülislamlık, Osmanlı yönetim sisteminde, siyasî iktidara bağlı bir kurumdur³². Bu durum, Şeyhülislamlığın Batı devletlerindeki KİLİSE

²³ Şeyhülislamlık müessesesinin fetva ile ilgili fonksiyonları hakkında bkz. Ferhat Koca, "Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", İlam Araştırma Dergisi, Ocak-Haziran 1997, C.II, S.I, s.133-151; Eraslan, s.40-52.

²⁴ Joachim Wach'a göre "Gelişimi boyunca şeriat, tüm hayatî sorunları dinî açıdan değerlendirmek şeklinde temel bir eğilim göstermiştir... 'Şeyhül'l-İslâm'lık kurumunun yani İstanbul müftülüğünün tarihi, sonraki dönemde İslamiyette manevî iktidar ve dünyevî iktidar arasındaki ilişkilerin gelişmesini gayet güzel bir biçimde aydınlatmaktadır". Bkz. Joachim Wach, **Din Sosyolojisi**, Çev. Ünver Günay, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s.363.

²⁵ Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s.164.

²⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1996, s.14

²⁷ Davut Dursun, **Din Bürokrasisi**, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s.153.

²⁸ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, Barış Yay., Ankara, 1999, C.II, s.57,58.

²⁹ Halil İnalçık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s.104; R.C. Reep, "Shaykh Al-Islâm" The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1992, C.IX, s.400-402.

³⁰ Okumuş, s.161.

³¹ Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, 3.Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s.42.

³² Marshall G.S. Hodgson, **İslam'ın Serüveni -Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih-**, Yayına Hazırlayan: Metin Karabaşoğlu, İz Yay., İstanbul, 1993, C.III, s.112; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978, s.25.

örgütleri³³ gibi özerk bir statüde olmadığı ve faaliyetlerinin siyasî otorite tarafından denetlendiği anlamına gelmektedir³⁴. Şeyhülislam ve mâiyeti, esas itibarıyla iktidar tarafından atanmakta ve duruma göre görevden alınabilmektedir³⁵.

Osmanlı Devleti'nde Sadrazamı, Sultan'ın dünyevî vekili, Şeyhülislamı da dinî vekili olarak değerlendirmek, Osmanlı'nın devlet anlayışına uygun düşmez. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde Sultan hem dinî hem de dünyevî liderdir. Devlet örgütünde yer alan Sadrazam da dinin dışında bir yerde durmamaktadır. O da devletin bir memurudur. Ancak Sadrazamı devletin genel idaresinin başındaki yönetici, Şeyhülislamı da daha özel ve fakat daha etkin bir şekilde -resmen Sadrazama bağlı bulunsa da- Padişahın vekili namıyla devleti dinî yönden kontrol eden, devletin siyasî hukukunun ve idarî icraatının şeriat hükümleri çerçevesinde yürütülmesi için Sadrazama ve Padişaha yardım eden bir şahsiyet olarak görebiliriz³⁶.

Hiç şüphe yoktur ki, Osmanlı yönetim sisteminde ve toplumsal düzende Şeyhülislamlığın gücünü arttıran en önemli unsur fetva kurumudur. İslâm norm ve kurumlarının hâkim olduğu bir toplumda, din bilimlerinde uzmanlaşmış olan kimselerin, toplumsal yapıda önemli bir konumda bulunmaları doğaldır. Din, Osmanlı toplumunda meşrulaştırıcı, düzenleyici ve norm sistemi sunan bir yapı olmasının yanı sıra, etkin bir kontrol aracı olarak da fonksiyon görmüştür. Bundan dolayı da dinî yorumlar önem kazanmıştır. Hangi kural ve davranışların dinî olduğuna karar verecek olan makam Şeyhülislamlık olduğundan, hem Osmanlı yönetimi, hem de toplumu açısından bu kurumun gücü büyük olmuştur³⁷. Nitekim, Padişahlar her zaman için davranışlarını şeriat bakımından haklılaştırma hususunda büyük titizlik göstermişler³⁸, fetvalara uyma konusunda, nazarî ve fiilî olarak kendilerinin üstünde bir otorite olmamasına³⁹ ve yasama yetkisini tamamen ellerinde bulundurmalarına⁴⁰ rağmen, Şeyhülislamlardan aldıkları fetvalar doğrultusunda hareket etmişlerdir.

³³ Batıdaki kilise-devlet ilişkileri ve kilisenin egemenlik şekli ile ilgili olarak bkz. Gustav Mensching, **Dinî Sosyoloji**, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya, 1994, s.231-235.

³⁴ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, 5.Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s.210.

³⁵ Dursun, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, s.240; Şeyhülislamların tayin ve azli ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, s.189-195.

³⁶ Okumuş, s.164; Sadrazam ve Şeyhülislamın Osmanlı yönetimindeki yeri hakkında bkz. Mübahat Türker-Küyel, "*Ulemâ-i Kirâm ve Tafrâ-Tehille*", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara, 1999, C.XL, s.357-365.

³⁷ Dursun, s.242,243; Mardin, s.267. Ayrıca bkz. M.Edip Beki, **Osmanlı Devletinin İlk Dönemlerinde İdare-Ulema İlişkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1997, s.87 vd.

³⁸ Halil İnalçık, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam*", **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s.97; Ahmet Yaşar Ocak, "*Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*", Türk Yurdu Dergisi, Aralık 1999- Ocak 2000, C.XIX-X, S.148-149, s.12.

³⁹ Ömer Lütfü Barkan, "*Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi*", **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s.14.

⁴⁰ Çetin Özek, **Devlet ve Din**, Ada Yay., İstanbul, Tarihsiz, s.361-367; Halil İnalçık, "*Osmanlı Devletinin Kuruluşu*", Çev. Hulusi Yavuz, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Yayın Yönetmeni: Kamil Kılıçoğlu, 2. Baskı, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, s.309.

Osmanlı Devleti'nde hukukun en yüksek makamı ve özeldede dinî örgütlenmenin başı olarak Şeyhülislam Padişahı azletme yetkisi tanınmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı yönetiminde Şeyhülislamın meşrulaştırıcı işlevi, Padişahın iktidarda kalmasının temel şartı olmuştur. Bu nedenle de Padişahın, kendi örfî karar ve uygulamaları da dahil, bütün kanun ve icraatlarını, dinî meşrulaştırmadan geçirmesi gerekmiştir⁴¹. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Padişahlık makamından Şeyhülislam'ın fetvası ile "hal olunan" birkaç Padişah vardır⁴². Padişahların tahttan indirilmelerinde ve diğer siyasî konularda Şeyhülislamın fetvaları, aslında önceden karar verilen ve fiilen gerçekleşen bir olayın resmen tamamlanması ve meşrulaştırılması şeklinde fonksiyon görmüştür⁴³. Diğer taraftan, Osmanlı yönetimine karşı yapılan isyan ve ihtilallerde de Şeyhülislamlık kurumu, fetva verme yetkisi nedeniyle, aktif rol oynamıştır. Şeyhülislam, ya yönetime karşı gelen muhalefete destek olup kitleleri mobilize etmekte ve uzlaşmadığı yönetime son verilmesine yardımcı olmakta⁴⁴ veya mevcut yönetimle birlikte Şeyhülislam da karşı muhalefet geliştirmekte ve yönetimin uygulamalarından memnun olmayan ulemânın içinde yer aldığı isyancıların gayreti ile yönetim ile birlikte Meşihat'ta da iktidar değişmektedir⁴⁵. Bütün bu olaylar zincirinde Şeyhülislamlık, güçlü bir siyasî ve dinî kurum olarak etkin fonksiyonlar görürken, siyasî ve idarî sistemin dışında olan Batıdaki gibi özerk bir Kilise olmak istememiş, devletin bir parçası olma durumunu devamlı korumuştur⁴⁶. Siyasî sistemden ayrı, özerk bir Şeyhülislamlık kurumu hiç bir zaman düşünülmemiş ve hayata geçirilmemiştir⁴⁷.

2.2- Şeyhülislamlığın İdarî Fonksiyonları

Şeyhülislamlık makamının fetva verme görevinin yanı sıra diğer bir önemli görev alanı da başında bulunduğu İlmiye Teşkilatı'nı bir idarî görevli olarak yönetmektir. Osmanlı yönetim sisteminde Şeyhülislamlık; adlî ve idarî hizmetleri veren **Kadıkh**, dinî ve hukukî danışmanlık hizmetleri sunan **Müftülük** ve eğitim hizmetleri veren **Medrese** örgütlerini bünyesinde toplamıştır⁴⁸.

Yargılama ve yönetim, dinî ve hukukî danışmanlık, eğitim ve öğretim görevlerini yürüten İlmiye Teşkilatı'nın hiyerarşik yapısı ise şöyledir:

⁴¹ Okumuş, s.161.

⁴² Şeyhülislamın vermiş oldukları fetvalar doğrultusunda tahttan indirilen padişahlar III. Selim, Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamid için bkz. Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı**, İstanbul, 1327, s.23-24, 99, 1195-1196; Lewis, s.72, 160, 162, 216.

⁴³ Dursun, 245.

⁴⁴ Bu konu ile ilgili örnek bir uygulama için bkz. Lewis, s.75.

⁴⁵ Şeyhülislamın bu şekilde azledilmesi ile ilgili olarak bkz. Lewis, s.160.

⁴⁶ Erol Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 8.Baskı, Ötüken Yay., İstanbul, 1991, s.213.

⁴⁷ Dursun, s.262,263.

⁴⁸ Dursun, s.25; Bernard Lewis, **Istanbul and The Civilization of The Ottoman Empire**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1989, s.146-151; Lord Kinross, **The Ottoman Centuries -The Rise and Fall of The Turkish Empire**, New York, 1977, s.78; Lybyer, s.208,209.

- Şeyhülislam (İstanbul Müftüsü)
- Kadıaskerler (Rumeli Kadıaskeri ve Anadolu Kadıaskeri)
- İstanbul Kadısı
- Vilayet Kadıları, Müftüleri ve Müderrisleri
- Sancak Kadıları
- Naipiler
- Cami ve mescitlerdeki din görevlileri (İmam, Müezzin vs.)⁴⁹.

Şeyhülislamlık makamının idarî olarak ön önde gelen görevi; kadı, müftü ve müderrislerin atama ve terfi işlemlerini yürütmek ve yönetmektir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar kadı, müftü ve müderrislerin tayin ve terfi işlemleri sadrazamların yetki alanı içerisindeyken, bu tarihten sonra vilayet, sancak ve kaza müftüleri, mevali denilen önemli şehirlerin kadıları ve kadıaskerler Şeyhülislamlık makamı tarafından atanmaya başlanmıştır⁵⁰. Buna ilaveten, Sultan III. Mustafa tarafından başlatılan saraydaki Huzur Dersleri'ne katılacak Mukarrir (Kur'an'dan ayet okuyan) ve Muhatap (soru soran) ları seçme yetkisi de Şeyhülislamlık makamına verilmiştir. Ramazan ayında sarayda yapılan Huzur Dersleri'ne dönemin en önde gelen ilim adamları katılmış ve Padişahın huzurunda ilmî ve dinî tartışmalar gerçekleştirilmiştir.⁵¹

Görüldüğü gibi Kadılık, Müftülük ve Medrese örgütlerini idaresi altında bulunduran Şeyhülislamlık, Osmanlı yönetim sisteminde, idarî açıdan günümüzün, Adalet Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve fonksiyonlarını yüklenmiş ve yerine getirmiştir. Şimdi sırasıyla, Şeyhülislamlık makamının idaresi altında yapılan Kadılık, Müftülük ve Medrese örgütlerinin fonksiyonları üzerinde durmaya çalışalım.

2.2.1- Kadılık

Osmanlı Devleti'nde I. Murat zamanında kurulan Kadıaskerlik, XVI. yüzyıla kadar, İlmiye Teşkilatı içerisinde, statü itibarıyla, en üst makamda yer almıştır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Şeyhülislamların Osmanlı yönetiminde öneminin artması ve İlmiye Teşkilatının başına geçmeleriyle birlikte Kadıaskerler de Şeyhülislamların idaresi altına girmişler⁵² ve İlmiye Sınıfının idarî yapısı içerisinde Şeyhülislamlardan sonra gelen en önemli görevlerden birini oluşturmuşlardır. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Kadıaskerler Sadrazam tarafından göreve getirilirken, bu dönemden sonra Kadıaskerlerin ve "Mevali" denilen büyük kadılarının atanma işlemleri Şeyhülislamlık makamı tarafından yapılmıştır⁵³.

⁴⁹ Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1993, s.19; Dursun, **Din Bürokrasisi**, s.152,153.

⁵⁰ Uzunçarşılı, s.179.

⁵¹ Huzur dersleri hakkında bkz. Ebü'lulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, İstanbul, 1951,1966, C.I, II-III; Uzunçarşılı, s.215-222.

⁵² Uzunçarşılı, s.153.

⁵³ Koçi Bey, s.96; Uzunçarşılı, s.179.

Kadıaskerliğin hiyerarşik yapısı içerisinde en üstte Rumeli Kadıaskerliği yer almıştır. Rumeli Kadıaskerliğinden sonra sırasıyla, Anadolu Kadıaskerliği, İstanbul Kadılığı, Mevali Kadılıkları (Bursa, Edirne, Halep, Kahire, Şam gibi önemli şehirlerin kadılıkları), Sancak ve Kaza Kadılıkları gelmiştir⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nde Adliye Teşkilatının başı olan Rumeli Kadıaskerleri ve bunun yanısıra Anadolu Kadıaskerleri Divan-ı Hümayun'un asil üyeleridirler ve kendi bölgeleri ile ilgili Divana intikal eden davalara bakmakla yükümlüdürler⁵⁵. Kadıaskerler, Divan-ı Hümayun'da asil üye sıfatıyla yer almaları ve Padişaha arzda bulunma yetkisine sahip olmaları sebebiyle Osmanlı yönetim sisteminde önemli bir konumda bulunmuş ve ilk dönemlerden itibaren çeşitli kararların alınmasında etkili olmuşlardır⁵⁶. Kadıaskerlerin idaresi altında yer alan kadılar⁵⁷ da buldukları bölgelerde, Padişahın temsilcisi sıfatıyla icra gücünü Padişahın otoritesinden almış⁵⁸ ve geniş yetkilere sahip bir şekilde görevlerini yerine getirmişlerdir⁵⁹.

Kadılar, temel görevleri olan meydana gelen her türlü anlaşmazlıkları şer'î ve örfî hukuka göre çözümlenmekten ibaret olan adlî işlerinin yanı sıra, idarî, malî ve mülkî pek çok alanlarda da varlık göstermişlerdir⁶⁰. Naip atamak, Lonca düzenini yönetmek ve bununla ilgili kuralları gözetmek, her türlü vakfiyelerin tanzimi, tescili ve kontrolleri ile ilgilenmek, noterlik hizmetleri görmek (kefalet, vekalet, mukavele vb. işlemler), miras işlerini yürütmek, nikah akdetmek, mukataaları denetlemek, teftişlerde bulunmak, çeşitli sicil ve defterleri tutmak, belediye işleri ile ilgilenmek, narh koymak, fiyatları kontrol etmek, tapu işlemleri ile ilgilenmek, asayişin sağlanmasını temin etmek gibi oldukça geniş bir görev tablosuyla yükümlü olan kadılar, kaza yönetiminde, en etkin ve güçlü kişilerdir⁶¹.

Şer'î ve örfî kanunları uygulamakla yükümlü olan kadılar, adlî özerklik içerisinde görevlerini yapmışlar ve verdikleri hükümlerden dolayı hiç bir otoriteye karşı sorumlu tutulmamışlardır. Ancak, kadınların vermiş oldukları kararlara itiraz etmek isteyen kişilerin, bir temyiz makamı olarak Şeyhülislamlığa başvurma ve kararın yeniden gözden geçirilmesini

⁵⁴ Koçi Bey, s.96; İpşirli, s.263-267; Lybyer, s.217.

⁵⁵ Gibb-Bowen, s.121,122.

⁵⁶ İpşirli, s.268,269.

⁵⁷ Fahrettin Atar, **İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, Tarihsiz, s.182.

⁵⁸ Halil İnalçık, **The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600**, London, 1975, s.118; Hodgson, s.117.

⁵⁹ Akdağ, C.II, s.70.

⁶⁰ Gibb-Bowen, s.125; Âmiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s.165,166.

⁶¹ Kaldy Nagy, "Kâdî", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1978, C.IV, s.375; İlber Ortaylı, **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Turhan Yay., Ankara, 1994, s.41-44; M. Akif Aydın "Osmanlıda Hukuk", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994, C.I, s.394-398; Halil Aygan, "Osmanlı Toplumunda Sosyal Hayat", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1998, S.117, s.103-105; Uzunçarşılı, s.83.

isteme hakları da olmuştur⁶².

2.2.2- Müftülük

Şeyhülislamlık kurumunun yapısı içerisinde yer alan müftülükler, esas itibariyle, halkın dinî ve hukukî alanda karşılaştığı meselelerde, dinin hükmünü açıklayıcı fetvalar⁶³ vermekle görevli uzmanların yer aldığı bir idarî birim olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bu kurum, bir tür dinî danışmanlık ve çeşitli konularda dinin hükmünü öğrenme ihtiyacından doğmuş olup, Osmanlı yönetimi bunu bir kamusal iş olarak düzenlemiştir⁶⁴. Aslında müftülüklerin herhangi bir icra yetkisi yoktur⁶⁵ ve bir din bilgininin fetva verebilmesi için, özel bir kamu görevlisi olma şartı bulunmamaktadır. Fakat Osmanlı Devleti, “fetva”yı bir kamu işi olarak değerlendirmiş ve resmî makamların da zaman zaman sivil halk gibi fetva alma yoluna başvurma ihtiyaçlarından dolayı, bu toplumsal faaliyet alanını kamusal hale getirmişlerdir⁶⁶.

Müftülük örgütü, bu alandaki en yüksek mercii olan İstanbul Müftülüğü (Şeyhülislamlık) ile en alt seviyedeki kasaba ve kaza müftülükleri arasındaki birimleri içeren bir yapıdır. Kasaba kadılığı seviyesindeki müftülükten, İlmiye Teşkilatının başı olan Şeyhülislamlık makamına kadar kariyer yaparak yükselmek mümkündür. İstanbul Müftülüğüne; İstanbul Kadılığı, Anadolu Kadıaskerliği ve son olarak Rumeli Kadıaskerliği’nden geçilerek gelme imkanı vardır. Dolayısıyla, İstanbul Müftülüğüne gelebilmek için fiilen kadılık yapmış olmak gerekmektedir. Yani, kasaba müftülüğünden İstanbul Müftülüğüne sadece müftülüklerden geçip gelinebilen bir hiyerarşik yol bulunmamaktadır. Ancak, Şeyhülislamlık müessesesinin alt birimlerini oluşturan kadılık, müftülük ve medrese örgütleri arasında, karşılıklı olarak belli pozisyonlara karşılık gelen, rahatlıkla geçişlerin olduğu karma bir yapı bulunmaktadır⁶⁷. Osmanlı Devleti’nde tarihî süreç içerisinde, müftülük ve kadılık görevi bazen aynı kişilere verilmiş ise de XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu iki makam bağımsız hale getirilmiş, müftülük ve kadılık görevlerine ayrı ayrı kişiler atanmıştır⁶⁸.

Osmanlı yönetiminin merkez örgütünde, İstanbul Müftüsünün (Şeyhülislam) fetvaları ile amel edilirken, taşra örgütünde de vilayet ve kaza müftülüklerinden alınan fetvalarından faydalanılıyordu. Taşra teşkilatında müftü, yürütme yetkisi bulunmamakla birlikte, fetvaları ile yönetimde etkili olan bir makamdaydı. Zira, müftünün verdiği fetvalar, alınacak ve uygulanacak olan kararların şeriata uygunluğunu belirlemek açısından

⁶²Ebü'lulâ Mardin, “Kadı”, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1964, C.IV, s.44; Akdağ, C.I, s.324; Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumunu”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu İstanbul, 1994, C.I, s.460; Dursun, **Din Bürokrasisi**, s.156,157.

⁶³ Fetva hakkında bkz. J.R. Walsh, “Fatwâ”, The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1983, C.II, s.866,867; Ebü'lulâ Mardin, “Fetva”, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1964, C.IV, s.582-584.

⁶⁴ Bernard Lewis, **İslam'ın Siyasal Söylemi**, Çev. Ünsal Oskay, 2.Baskı, İstanbul, 1997, s.40.

⁶⁵ Rasyonu, s.204.

⁶⁶ Dursun, s.159, 160.

⁶⁷ Dursun, s.160.

⁶⁸ Uzunçarşılı, s.174.

önemliydi⁶⁹. Bunun yanı sıra, adlî ve mülkî işlerin başında bulunan kadılar da zaman zaman, karara bağlamakta zorluk çektiği konularda, müftülerin fetvalarına başvurmak zorunda kalıyorlardı⁷⁰.

Dinî ve hukukî bir müşavir olarak fonksiyon gören müftüler, fetva verirken, genellikle kendilerinden önce yaşamış olan mezhep imamlarının ve müçtehitlerin fetvalarından faydalanmışlardır. Diğer taraftan, Osmanlı toplumunda, bir kamu hizmeti haline getirilen fetva verme işinde, devlet tarafından müftü olarak atanmamış olan kişilerin verdikleri fetvaların, resmî olarak tayin edilmiş müftülerin fetvaları kadar kabul görmemesi de ayrıca dikkat çekicidir⁷¹.

Müftülerin atanma, terfi ve diğer özlük hakları ile ilgili işlemler Şeyhülislamlık makamı tarafından yürütülmüştür. Ulema sınıfına mensup olmaları hasebiyle, vergi ve benzeri şeylerden muaf tutulmuş olan müftüler, vermiş oldukları fetvalar için de ayrıca ücret almışlardır. Osmanlı yönetiminde, başkent müftülüğü (Şeyhülislamlık) dışındaki müftülüklerin etkin ve çok önemli oldukları söylenemezse de, tarihî akış içerisinde, müftülük örgütü kendini koruyarak, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür⁷².

2.2.3- Medrese

Esas itibariyle İslam dünyasında medreseler, Osmanlılardan önce kurulmuş ve gelişmiştir. Osmanlı Devleti, daha önce oluşmuş olan bu geleneği devam ettirmiş ve ilk medrese, Orhan Bey tarafından İznik'in alınmasından sonra, buradaki kiliselerden biri medreseye dönüştürülerek, 1330 tarihinde kurulmuştur⁷³. Daha sonraki dönemlerde, sırasıyla Bursa ve Edirne'nin fethedilip, başkent yapılmaları ile birlikte, I.Murat, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murat kendi adlarıyla anılan medreseler inşa etmişlerdir⁷⁴. Ancak, İstanbul'un fethedilip, başkent olmasından sonra dönemin en büyük ve en ünlü medreseleri burada kurulmuştur. Fatih tarafından yapılan Fatih Medreseleri ve Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medreseleri⁷⁵ devrin en önemli eğitim kurumları olarak dikkat çekmiş ve uzun yıllar boyunca ilim hayatında önemli hizmetler görmüşlerdir⁷⁶. Osmanlı Devleti'nde medreseler, vakıf⁷⁷ esasına göre kurulmuş ve genellikle padişahlar, vezirler, ilim adamları ve bazı üst düzey saray mensupları tarafından inşa ettirilmiştir. Medreselerin kuruluş ve işleyişi vakıfların

⁶⁹ Dursun, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, s.265.

⁷⁰ Akdağ, C.I, s.323, 324; Aydın, s.411-413.

⁷¹ Dursun, s.266.

⁷² Dursun, s.267.

⁷³ İnalçık, s.166; Uzunçarşılı, s.1.

⁷⁴ İlk dönem Osmanlı Medreseleri hakkında bkz. Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1984, s.65 vd.; Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976, s.15,16; Uzunçarşılı, s.1-3.

⁷⁵ Fatih ve Süleymaniye Medreseleri hakkında bkz. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah Yay., İstanbul, 1983, s.77-100; Uzunçarşılı, s.5-10, 33-38.

⁷⁶ İpşirli, s.259,260.

⁷⁷ Osmanlı Devleti'nde Vakıf müessesesi için bkz. Ahmed Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, 2. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1996.

vakfiyeleriyle, en ince ayrıntılarına kadar düzenlenmiştir⁷⁸.

Bilindiği gibi, medreselerde ders veren kimselere müderris denir. Müderris olabilmek için oldukça zahmetli ve uzun bir süreçten geçmek gerekir. Bir kişinin müderris olabilmesi için, sırasıyla medreselerin en alt seviyesindeki “Haşiye-i Tecrid” medresesini, “Hâriç” ve “Dâhil” medreselerini, “Sahn-ı Semân” veya “Süleymaniye” medresesini bitirerek “icazet” alması gerekir. İcazet, kişinin müderrislik yapabileceğini gösteren bir çeşit diplomadır⁷⁹. Bundan sonra icazet sahibi, görev alabilmek için Rumeli veya Anadolu Kadıaskerliğine başvurarak müderris aday defterine kaydını yaptırır ve “nevbet” bekler. Sırası geldiğinde en aşağı derecedeki Haşiye-i Tecrid medreselerinden birine müderris olarak atanır. Daha sonra belli bir hiyerarşi içinde en üst seviyedeki bir medreseye kadar yükselebilir⁸⁰.

Kadılar gibi müderrisler de XVI. yüzyıla kadar Kadıaskerler tarafından göreve getirilirken, bu tarihten sonra önemli müderrisler Şeyhülislam tarafından atanmıştır⁸¹. İcazet alan medrese mezunları, müderrisliğin yanı sıra, müftülüğe ve kadılığı da aday olabilir. Daha alt seviyedeki medreseleri bitirenler ise, “kalemiye” adı verilen katipler grubuna katılabildikleri gibi kadı naipliği, imamlık, müezzinlik vb. görevlere de gelebilirler⁸².

Görüldüğü gibi, Şeyhülislamlığın bünyesinde yer alan medreseler; devlet kademelerinde görev yapacak olan uzman elemanlar yetiştirmenin⁸³ yanı sıra, dinî eğitim ve öğretimle topluma ideolojik yön veren, toplumdaki insanların zihniyet dünyasını oluşturan, dinî değer ve normları yeni nesillere aktaran özellikleri de sahiptir. Dolayısıyla, medreseler, Osmanlı toplumunda, son derece önemli dinî, idarî ve sosyal fonksiyonları yerine getirmişlerdir⁸⁴.

3- Şeyhülislamlığın Zayıflaması ve Sona Ermesi

Osmanlı yönetim sisteminde Şeyhülislamlığın etkin olduğu dönem, yenileşme hareketlerinin başladığı XVIII. yüzyılın sonlarına kadar dayanmaktadır. Yenileşme hareketleriyle birlikte gelişen yeni toplumsal gruplar ve Batılı norm ve değerlerle yetişen “Asker-Sivil Bürokrasi” karşısında Şeyhülislamın başında bulunduğu İlimiye Teşkilatı gerilemiş⁸⁵ ve

⁷⁸ Lybyer, s.203-206.

⁷⁹ İcazet hakkında bkz. Atay, s.101-130.

⁸⁰ Uzunçarşılı, s.45; Baltacı, s.26-31; Yediyıldız, s.458,459; Ali Uğur, **The Ottoman Ulema in the mid-17th Century:An Analysis of The Vakaiu'l-Fuzala of Mehmed Şeyhi Ef.**, Berlin,1986, s.41,42; Reep, s.25,26.

⁸¹ Andreas M. Kazamias, **Education and The Quest for Modernity in Turkey**, London, 1966, s.32; İpşirli, s.261.

⁸² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 5.Baskı, Kültür Koleji Yay., İstanbul, 1994, s.63-67.

⁸³ Rasony, s.204.

⁸⁴ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s.158; Güngör, s.42-51; Ekmeleddin İhsanoğlu, “*Osmanlı'da Bilim Faaliyetleri*”, Türk Yurdu Dergisi, Aralık 1999- Ocak 2000, C.XIX-X, S.148-149, s.28.

⁸⁵ Yenileşme hareketleri sonucunda Şeyhülislamlık kurumu; statü olarak güç kaybetmesine rağmen, yenileşme hareketleri karşısında, devletin yönetim sistemi içerisindeki bir birim olması itibarıyla, olumlu bir tavır içerisinde olmuş ve idarenin tasarruflarını meşrulaştırıcı bir fonksiyon üstlenmiştir. Şeyhülislamlığın bu yönü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Cihan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994,

kamu yönetimindeki bazı görevlerini sivil kurumlara devretmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı toplumunda farklılaşmaların ve dönüşümlerin görüldüğü, birçok reformların yapıldığı XIX. yüzyıl⁸⁶, siyaset ve din ilişkileri açısından, dinin siyasî ve idarî sistemdeki etkisinin ve fonksiyonlarının hızla gerilediği, buna karşılık Sivil-Asker Bürokrasisinin yönetime ağırlığını koyduğu bir çağ olarak dikkat çekmektedir⁸⁷. Osmanlı Devleti'nde, İslahat çabaları çerçevesinde izlenen politikalar, Batıdan esinlenerek yapılan bürokratik düzenlemeler, yeni kurumsal yapılanmalar ve aynı doğrultuda açılan yeni görev alanları⁸⁸ önemli farklılaşmalar doğurmuş, bu farklılaşmalar ise -doğal olarak- yeni siyasî aktörlerin siyaset sahnesinde aktif bir şekilde rol almalarına yardımcı olmuştur. Bu durum ise, Şeyhülislamlık müessesesinin devlet içinde, nitelik ve nicelik yönünden geri plana itilmesini ve devlet mekanizmalarını dinî yönden denetleme fonksiyonlarından gün geçtikçe uzaklaşmasını beraberinde getirmiştir⁸⁹. Yenileşme hareketlerinin başladığı tarihten sonraki Osmanlı yönetim sisteminin en dikkat çekici özelliği, bir yanda geleneksel ve diğer yanda Batıdan aktarılan modern kurumların bir arada bulunduğu ikili bir sistem oluşudur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam eden bu ikili yapı içinde geleneksel müesseselerin fonksiyonları giderek gerilerken, Batıdan alınan kurumların önemi artmıştır⁹⁰.

Şeyhülislamlık müessesesinin “ifta”, “kaza” ve “tedris” ile ilgili

s.52-248; Ahmet Şamil Görür, **Osmanlı Ulemasının III.Selim ve II.Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, s.38 vd.

⁸⁶ Bu dönemde Osmanlı yönetim sisteminde yapılan reformlar için bkz. Engelhard, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşat, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999; Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul, 1993; Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

⁸⁷ Dursun, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, s.315,316; Ayrıca bu konu hakkında bkz. Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, 1984, s.35-43; Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s.179,180; Ahmet N. Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı**, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1971, s.81,82; Necdet Subaşı, **Türk Aydın Din Anlayışı**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.65-68.

⁸⁸ Osmanlı Devletinde Batılılaşma hareketlerinin sosyolojik tahlilleri için bkz. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, 3.Basım, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1997, s.131-202; Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 4.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.318 vd; Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994, s.21-40; Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yay., Ankara, 1975; Mümtaz'er Türköne, **Modernleşme Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yay., Ankara, 1994, 128 vd; Kadir Canatan, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s.57-67.

⁸⁹ Okumuş, s.219; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.158-161; Ramazan Boyacıoğlu, **Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992,

s.50-60; Anzavur Demirpolat, **Ulema Intellectual and The Modernization of Muslim Societies**, (A Master's Thesis), Ankara, 1994, s.51-62; John Robert Barnes, **An Introduction to Religious Foundations in The Ottoman Empire**, Leiden, 1986, s.67-86.

⁹⁰ Dursun, s.316,317; Yücekök, s.82; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1960, s.23; İlber Ortaylı, **“Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”**, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s.201.

yetkilerini direkt olarak etkileyen, devlet ve toplum katındaki fonksiyonlarının gerilemesine sebep olan düzenlemelere; yapılan askeri reformlar sonucu Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, bir takım meclislerin açılması, bakanlıkların kurulması, yeni bir takım kurumların ihdas edilmesi, İslam dışı kaynaklardan alınan bazı yasaların Batıdan iktibas edilmesi, Şeriat mahkemelerinin yanında Nizamiye mahkemelerinin kurulması, medreselerin yanında asker-sivil bürokrasisine eleman yetiştirecek mekteplerin açılması, vakıfları yönetecek bakanlığın kurulması gibi bir takım yapısal-kurumsal gelişmeler⁹¹ örnek olarak gösterilebilir.

Görüldüğü gibi, merkezîyetçi bir anlayışla oluşturulmaya çalışılan bürokratik yapı, devlet içinde kurumsal ve kültürel uzmanlaşma ile yapısal-fonksiyonel farklılaşmayı beraberinde getirmiş, bu uzmanlaşma ve farklılaşma ise bir yandan dinî organizasyonları açık bir şekilde sınırlandırmaya başlayarak İlmiye bürokrasisinin (Şeyhülislamlığın) görev alanlarının daralmasına, siyasi sistem içindeki iktidar gücünün azalmasına, yeni bürokratik yapının kontrolü altına alınmasına sebebiyet verirken, bir yandan da bizzat dinin devlet içindeki etkinlik alanından yavaş yavaş uzaklaşması suretiyle, devletin dünyevîleşme sürecine girmesine neden olmuştur. Bu bakımdan Şeyhülislamın başında bulunduğu İlmiye Sınıfının belli alanlarda sınırlandırılması, yapısal-fonksiyonel farklılaşma ve uzmanlaşmanın en önemli sonuçlarından⁹².

Nitekim, 1826 da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında “Ağakapısı”⁹³, Sultan II. Mahmud’un emriyle Şeyhülislamlık makamına tahsis edilerek, Bâb-ı Meşihat (Şeyhülislamlık kapısı, Fetva kapısı) olmuş⁹⁴, böylece kendi konağında görevlerini yerine getiren Şeyhülislamlar⁹⁵ ağa kapısına taşınmış ve Şeyhülislamlık bir devlet dairesi haline dönüşmüştür. Yine aynı yıllarda kabine sistemi oluşturulduğundan Şeyhülislam hükümet üyesi sayılmış (Şer’iye Nazırı olarak) ve görev süresi, üyesi bulunduğu hükümetin ömrüne bağlı hale gelmiştir⁹⁶.

Bu gelişmeler paralelinde, 1839 yılında “Şuray-ı Devlet” kurularak Şeyhülislamlığın dahilî siyaset üzerindeki nüfuzu kırılmış, 1879 yılında “Adliye Nezareti”ne bağlı yeni asliye ve ceza mahkemelerinin kurulmasıyla

⁹¹ Dursun, *Din Bürokrasisi*, s.174; Çetin Özek, *Türkiye’de Laiklik*, İstanbul, 1962, s.14,15; Mardin, s.169-171.

⁹² Okumuş, s.293; Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s.212,213.

⁹³ Osmanlı Devletinin en yüksek makamlarından biri olan Yeniçeri Ağasının görev yaptığı yer “Ağakapısı” olarak adlandırılmıştır. Ağakapısı hakkında bkz. R.Ekrem Koçu, “Ağakapısı”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1958, C.I, s.245-247.

⁹⁴ Sultan II. Mahmud, Ağakapısı’nın Şeyhülislamlara tahsisi için yazdığı fermanda, Yeniçeriliğin bütün hatıralarını silip unutturmak için Ağakapısı adını yasaklayarak buraya “Fetvahâne (Bâb-ı Meşihât) denilmesini istemiştir. Bkz. Lütfi, C.I, s.161-162.

⁹⁵ Osmanlı Devleti’nde her yetkilinin kendi oturduğu konağın bir kısmını, genellikle de selamlığını resmî daire olarak kullanması gelenektir. 1826’da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına kadar Şeyhülislamlar da oturdukları konakların selamlık kısmını Meşihât Dairesi olarak kullanırlardı. Yerleri müsait olmayanlar ise uygun bir konak kiralayarak oraya taşınırlar ve resmî işlerini burada görürlerdi. Bkz. Uzunçarşılı, s. 195,196.

⁹⁶ İsmail Yaktı, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”, Türk Yurdu Dergisi, Aralık 1999-Ocak 2000, C.XIX-X, S.148-149, s.181; Lewis, s.97,98; Kramers, s.488.

etki alanının büyük bir kısmı elinden alınmış, bunu takip eden yıllarda Şeyhülislamlığa bağlı Şer'îye ve Nizamiye Mahkemeleri'nin yetkileri büyük ölçüde sınırlandırılmış ve nihayet, 1916 yılında kurulan yeni hükümet, bütün "Mehakim-i Şer'îye" idaresini Adliye Nezareti'ne⁹⁷, medreselerin idaresini ise Maarif Nezareti'ne bağlamıştır⁹⁸. Böylece Şeyhülislamlık tarafından icra edilen fonksiyonlara aşamalı olarak el konulmuştur⁹⁹.

Bu noktada hemen belirtmemiz gerekir ki; Şeyhülislamlığın Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yönetim üzerindeki nüfuzunun kırılması, adli ve eğitim ile ilgili görev ve yetkilerinin elinden alınması ve sadece dinî konularla meşgul olan bir kurum haline gelmesinde Ziya Gökalp'ın büyük ölçüde etkisi olmuştur. Türk düşünce tarihinde, dinin devlet işlerinden ayrılması tezini, sistematik olarak ilk defa ortaya koyan Ziya Gökalp¹⁰⁰, 1916 yılında toplanan İttihat ve Terakki Partisi'nin kongresine sunduğu raporda, devlet yönetiminde "diyanî işler" ile "kazaî işler" in ayrı birimler olarak teşkilatlanması üzerinde durmuş ve bu doğrultuda Şeyhülislamlığın "Diyanet Nezareti"¹⁰¹ adı altında yapılandırılıp, görev alanının sadece dinin itikat, ibadet ve ahlakla ilgili işleri düzenlemek ile sınırlandırılması; kazaî işlerin ise hukukçulara bırakılarak Adliye Nezareti'ne bağlanması gerektiğini belirtmiştir¹⁰². Gökalp'ın Şeyhülislamlık ile ilgili bu önerileri İttihat ve Terakki yönetimi tarafından benimsenmiş ve yukarıda belirtildiği gibi uygulamaya geçirilmiştir.

Yapılan bu uygulamalar sonucunda yetki alanı iyice daralan, nüfuz ve otoritesini büyük oranda kaybeden¹⁰³ ve diğer kurumlarda olduğu gibi

⁹⁷ Ira M. Lapidus, **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, Çev. İ.Safa Üstün, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1996, s.66. Bu dönem içerisinde hukuk alanında yapılan yenilikler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taha Akyol, **Medine'den Lozan'a**, 6.Baskı, Milliyet Yay., İstanbul, 1998, s.23 vd; Aydın, s.429-438.

⁹⁸ Kramers, s.488,489; Lapidus, s.70; Öztuna, s.965. Bu dönemde eğitim alanında yapılan yenilikler ile ilgili geniş bilgi için bkz. H. Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, M.E.B. Yay., İstanbul, 1970, s.22 vd;

⁹⁹ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s.170.

¹⁰⁰ Orhan Türkdoğan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, 2. Baskı, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s.108.

¹⁰¹ Gökalp'ın kurulmasını teklif ettiği "Diyanet Nezareti", Cumhuriyet döneminde din işlerini yürütmek amacıyla kurulan Diyanet İşleri Reisliği'ne isim ve fonksiyonları itibarıyla mesned teşkil etmiştir.

¹⁰² Ziya Gökalp, "*Diyanet ve Kaza*", İslam Mecmuası, S.35, İstanbul, 1331, s.2-6. Gökalp'ın din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve Şeyhülislamlık müessesesi ile ilgili görüşleri için bkz. Uriel Heyd, **Ziya Gökalp'ın Hayatı ve Eserleri**, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yay., İstanbul, 1980, s.63-66; Orhan Türkdoğan, **Millî Kültür Modernleşme ve İslam**, 2. Baskı Birleşik Yay., İstanbul, 1996, s.141-143; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 4. Baskı, Ülken Yay., İstanbul, 1994, s.332; Ünver Günay, "*Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi*", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri 1989, S.3, s.232-234. Berkes, s.451,452; Boyacıoğlu, s.60-68; Seyfettin Erşahin, "*Meşihat-ı İslamiye'den 'Diyanet Riyaseti'ne (Ziya Gökalp'ın Şeyhülislamlık Tasarısı)*", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara, 1998, C.XXXVIII, s.344-359.

¹⁰³ Mehmet Ali Ünal, "*Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı*", Türk Yurdu Dergisi, Aralık 1999-Ocak 2000, C.XIX-X, S.148-149, s.191.

“bozulma” sürecine giren¹⁰⁴ Şeyhülislamlık kurumu; geçirdiği çeşitli aşamalardan sonra, Şeyhülislam Medenî Mehmed Nuri Efendi'nin de dahil bulunduğu son Osmanlı Kabinesi'nin 26 Eylül 1922 tarihinde istifa etmesiyle¹⁰⁵ birlikte ömrünü tamamlamıştır.

KAYNAKÇA

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, Barış Yayınları, Ankara, 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, 2. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

----- **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, İstanbul, 1990.

AKGÜNDÜZ, Murat, **19. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

AKYOL, Taha, **Medine'den Lozan'a**, 6.Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, 5.Baskı, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994.

ARSLANTÜRK, Zeki, **Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1997.

ATAR, Fahrettin, **İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, Tarihsiz.

ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.

AYDIN, M. Akif, **“Osmanlıda Hukuk”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994.

AYGAN, Halil, **“Osmanlı Toplumunda Sosyal Hayat”**, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.117, Aralık 1998.

BALTACI, Cahit, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976.

BARCAN, Ömer Lütfi, **“Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”**, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Haz: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.

¹⁰⁴ Bkz.Ümid Meriç, **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, 2.Baskı, Ötüken Yay., İstanbul, 1979, s.116-119; Zeki Arslantürk, **Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1997, s.105-107; Koçi Bey, s.19-23.

¹⁰⁵ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul,1972, C.IV, s.467-468; Kramers, s.489.

- Robert, **An Introduction to Religious Foundations in The Ottoman Empire**, Leiden, 1986.
- BEKİ, M.Edip, **Osmanlı Devletinin İlk Dönemlerinde İdare-Ulema İlişkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1997.
- BERKES, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, 1984.
- **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975.
- **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
- BİLGE, Mustafa, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, **Din Sosyolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- BOYACIOĞLU, Ramazan, **Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.
- CANATAN, Kadir, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- CİHAN, Ahmet, **Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1972.
- DEMİRPOLAT, Anzavur, **Ulema Intellectual and The Modernization of Muslim Societies**, (A Master’s Thesis), Ankara, 1994.
- DURŞUN, Davut, **Din Bürokrasisi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- **Laiklik, Siyaset ve Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, 2. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- ENGELHARD, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- ERARSLAN, Sadık, **Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989.
- ERŞAHİN, Seyfettin, **“Meşihat-ı İslamiye’den ‘Diyanet Riyaseti’ne (Ziya Gökalp’in Şeyhülislamlık Tasarısı)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXXVIII, Ankara 1998.
- ERTAN, Veli, **Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar**, Bahar Yayınları, İstanbul, 1969.
- EMİRÎ, Ali, **“Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi”**, İlmiye Salnâmesi, İstanbul, 1334.
- GİBB, Hamilton A.R. - Harold Bowen, **Islamic Society and The West**, Oxford University Press, London, 1969.

- GÖKALP, Ziya, “*Diyanet ve Kaza*”, İslam Mecmuası, S.35, İstanbul, 1331.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyet Tarihine Genel Bakış**, İstanbul, 1977.
- GÖRER, Ahmet Şamil, **Osmanlı Ulemasının III.Selim ve II.Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996.
- GÜNAY, Ünver, “*Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.3, Kayseri 1989.
- GÜNDÜZ, Esra, **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 1992.
- GÜNGÖR, Erol, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, 8.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul,1991.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Redaktör: H.Dursun Yıldız, İstanbul, 1989.
- HEYD, Uriel, **Ziya Gökalp’ın Hayatı ve Eserleri**, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980.
- HODGSON, Marshall G.S., **İslam’ın Serüveni -Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih-**, Yayına Hazırlayan: Metin Karabaşoğlu, İz Yayınları, İstanbul, 1993.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “*Osmanlı’da Bilim Faaliyetleri*”, Türk Yurdu Dergisi, C.XIX-X, S.148-149, Aralık 1999- Ocak 2000.
- İNALCIK, Halil, “*Osmanlı Devletinin Kuruluşu*”, Çev. Hulusi Yavuz, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Yayın Yönetmeni: Kamil Kılıçoğlu, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- “*Osmanlı İmparatorluğu’nda İslam*”, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.
- “*Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet*”, **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.
- **The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600**, London, 1975.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “*Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994.
- KAYDU, Ekrem, “*Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı*”, Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi, S.2, Erzurum, 1977.
- KAZAMIAS, Andreas M., **Education and The Quest for Modernity in Turkey**, London, 1966.
- KAZICI, Ziya, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1996.

- KINROSS, Lord, **The Ottoman Centuries -The Rise and Fall of The Turkish Empire**, New York, 1977.
- KOCA, Ferhat, “*Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne*”, İlam Araştırma Dergisi, C.II, S.I, Ocak-Haziran 1997.
- KOÇER, H. Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1970.
- KOÇI BEY, **Koçi Bey Risalesi**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KOÇU, R.Ekrem, “*Ağakapısı*”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1958.
- KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 4.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- KRAMERS, J.H., “*Şeyhülislam*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- KURAN, Ercüment, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- LAPIDUS, Ira M., **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, Çev. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- LEWIS, Bernard, **Istanbul and The Civilization of The Ottoman Empire**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1989.
- **İslam’ın Siyasal Söylemi**, Çev. Ünsal Oskay, 2.Baskı, İstanbul, 1997.
- **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1996.
- LYBYER, Albert Howe, **The Government of The Ottoman Empire in The Time of Suleiman The Magnificent**, Harvard University Press, Cambridge, 1913.
- LÜTFÎ, Ahmed, **Târih-i Lütfî**, İstanbul, 1290.
- MARDİN, Ebü’lulâ, **Huzur Dersleri**, C. I-III, İstanbul, 1951,1966.
- “*Fetva*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1964.
- “*Kadı*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1964.
- MARDİN, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 5.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Türk Modernleşmesi**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994

- **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- MENSCHING, Gustav, **Dinî Sosyoloji**, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1994.
- MERİÇ, Ümid, **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, 2.Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1979.
- NAGY, Kaldy, "*Kâdî*" The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1978.
- NURİ, Osman, **Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı**, İstanbul, 1327.
- OCAK, Ahmet Yaşar, "*Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*", Türk Yurdu Dergisi, C.XIX-X, S.148-149, Aralık 1999- Ocak 2000.
- OKUMUŞ, Ejder, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- ORTAYLI, İlber, **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**, Turhan Yayınları, Ankara, 1994.
- **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, 3.Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
- "*Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine*", **Osmanlıda Din Devlet İlişkileri**, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.
- ÖZEK, Çetin, **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- **Türkiye'de Laiklik**, İstanbul, 1962.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Devlet ve Hanedanlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1969.
- PIXLEY, M., "*The Development and Rol of the Şeyhülislam in Early Ottoman History*", Journal of the American Oriental Society, C.XCVI, 1976.
- RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Çev. H.Zübeyir Koşay, 4.Baskı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.
- REEP, Richard C., "*Şaykh Al-Islâm*", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1992.
- "*Some Observations on The Development of The Ottoman Learned Hierarchy*", Scholars, Saints and Sufis, Ed. N.R. Keddie, University of California Press, Berkeley, 1972.
- **The Müfti of Istanbul: A Study in The Development of The Ottoman Learned Hierarchy**, London, 1986.
- REFİK, Ahmed, "*Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli*", İlmiye Salnâmesi, İstanbul, 1334.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

- Shorter Encyclopaedia of Islam**, London, 1953.
- SUBAŞI, Necdet, **Türk Aydınımın Din Anlayışı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1960.
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, 3.Basım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Millî Kültür Modernleşme ve İslam**, 2. Baskı, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996.
- **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, 2. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, "*Ulemâ-i Kirâm ve Tafrâ-Tehille*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XL, Ankara, 1999.
- TÜRKÖNE Mümtaz'er, **Modernleşme Laiklik ve Demokrasi**, Ark Yayınları, Ankara, 1994.
- UĞUR, Ali, **The Ottoman Ulema in the mid-17th Century: An Analysis of The Vakau'l-Fuzala of Mehmed Şeyhi Ef.**, Berlin, 1986.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, 1984.
- **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 4. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÜNAL, Mehmet Ali, "*Osmanlı Hukukunun Tarihî Gelişimi ve Ulema Sınıfı*", Türk Yurdu Dergisi, C.XIX-X, S.148-149, Aralık 1999-Ocak 2000.
- WACH, Joachim, **Din Sosyolojisi**, Çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- WALSH, J.R., "*Fatwâ*", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1983.
- YAKIT, İsmail, "*Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*", Türk Yurdu Dergisi, C.XIX-X, S.148-149, Aralık 1999- Ocak 2000.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "*Osmanlı Toplumı*", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994.
- YÜCEKÖK, Ahmet N., **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.